

דתישכונ

בס"ד

פרשת חיי-שרה, תשע"ז, מספר 1196

ידיעות על הכיבוש המוסלמי בתרגום המיוחס ליונתן על התורה

ליאור גוטליב

ישמעאל בנו בדרך קצרה, לפני שהיא מתפנה לעסוק בהרחבה בתולדות יצחק אבינו בפרשה הבאה. כשם שנהגה התורה ביחס לשאר הבנים בספר בראשית, שלא נבחרו, כן תולדותיו של ישמעאל מסתכמות ברשימת צאצאים גרידא (בר' כה:יג-טו):

וְאֵלֶּה שְׁמוֹת בְּנֵי יִשְׁמָעֵאל בְּשֵׁמֹתָם לְתוֹלְדֹתָם בְּכֹר יִשְׁמָעֵאל נָבִית וְקֶדֶר וְאֲדָבָאֵל וּמִבְשָׁם. וּמִשְׁמַע וְדוּמָה וּמִשָּׂא. חֲדָד וְתִימָא יְטוֹר נָפִישׁ וְקֶדְמָה.

כיוון שמדובר בשמות פרטיים, יש לצפות שתרגומי המקרא ימסרו תעתיק של השמות הללו כפי שהם מופיעים בעברית. ואכן כך נהגו רוב המתרגמים הארמיים, ובראשם תרגום אונקלוס. ואולם, התרגום המיוחס ליונתן חרג מכלל זה, ונהג בשמות אחדים ברשימה זו כמעין שמות עצם כלליים, וזה לשונו:

ואילין שמהת בני ישמעאל בשומהון לתולדתהון בוכרא דישמעאל נבט וערב ואדבאל ומבשם. וצאיתא ושתוקא וסוברא. חריפא ותימא יטור נפיש וקדמה.

בתרגום זה "משמע" (פס' יד) תורגם "צאיתא" (משמעת, ציות); "דומה" תורגם "שתוקא" (דממה), ו"משא" תורגם "סוברא" (נשיאת משא על כתף).⁴ כמו כן, בפס' טו "חדד" תורגם "חריפא" (חד, חריף). מה עומד מאחורי תרגומי השם המפתיעים הללו? רמז לכך נמצא במדרש הגדול על הפסוק בבראשית:⁵

וּמִשְׁמַע וְדוּמָה וּמִשָּׂא, שאנו שומעין חרפתנו ושותקין ונושאים עולם ודוממין. ועליהם אמרה תורה, אוי מי יחיה משמו אל – אוי למי שיחיה במלכות ישמעאל.

מי שרגיל לעיין במהדורה טיפוסית של חומש מקראות גדולות יודע שבעמוד הימני של כל מפתח, בצמוד לנוסח העברי של התורה, מופיע תרגום אונקלוס בארמית, וכנגדו בעמוד השמאלי של כל מפתח מודפס תרגום ארמי אחר המופיע תחת השם "יונתן בן עוזיאל". תרגום ארמי זה אינו מוכר מן התלמוד או מן הגאונים, אך הוזכר בדבריו של החכם המקובל האיטלקי, ר' מנחם רקנאטי, בן המאה הארבע עשרה, אשר ייחסו ל"יונתן בן עוזיאל זכרו לברכה".¹ אולם ייחוס התרגום הזה ליונתן בן עוזיאל, הידוע מן התלמוד כתלמידו של הלל הזקן,² ואשר מסופר עליו כי תרגם את כל ספרי הנביאים לארמית,³ מעלה שאלות מתחום הלשון, ההיסטוריה ועוד, ואין כאן המקום לפורטן. לפיכך, בעוד שרובא דעלמא מכנים תרגום זה בשם "תרגום יונתן על התורה", רגילים החוקרים לכנותו "התרגום המיוחס ליונתן על התורה", כדי לרמוז לקשיים שבייחוס זה וכדי להבחין בינו לבין תרגום יונתן על הנביאים.

אחת הטענות שבגינן קשה מאד לראות בתרגום זה חיבור מתקופת הלל הזקן (בן המאה הראשונה לספירה) היא, שיש בתרגום היגדים אשר עולה מהם כי מחברם הכיר את האסלאם (שאך נוסד במאה השביעית לספירה). ההיגד המפורסם ביותר מסוג זה הוא אזכור שמותיהן של עאישה ופטימה, אשתו ובתו של מוחמד, בתרגום הפסוק על נישואי ישמעאל בבראשית כא:כא. אך היגד מפורסם זה אינו היחיד המעיד כי מחברו היה מודע לעליית האסלאם. דוגמה מאלפת של היגד מעין זה מופיעה בסוף פרשתנו, פרשת חיי שרה. לאחר שהתורה מספרת על מות אברהם אבינו, היא מסכמת את תולדות

* ד"ר ליאור גוטליב, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן.

¹ פרטים נוספים אפשר למצוא אצל א' שזאן, האגדה בתרגום התורה הארמי המיוחס ליונתן בן עוזיאל, **תרגום ואגדה**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 35-40.

² בבלי סוכה כח ע"א.

³ בבלי מגילה ג ע"א.

⁴ יש להעיר כי רשימה עברית דומה מופיעה בדברי הימים א א:כט-לא, והתרגום הארמי שם דומה מאוד לזה המיוחס ליונתן על התורה.

⁵ **מדרש הגדול** על בראשית כה:יד. ראו גם **פרקי דרבי אליעזר** פרק כט (מהדורת מ' היגער, ניו יורק תש"ד-תש"ח, עמ' 193): "אוי מי יחיה בימיו, שנ' אוי מי יחיה משומו אל".

הרמב"ם והן המדרש הגדול התמקדו בשלושת השמות הללו. התרגום המיוחס ליונתן דרש גם את השם הבא, "חֲדָד", מלשון חד וחרף, חריפא. אילו כללה הדרשה המקורית שם זה, אני מעריך שהוא לא היה נעדר ממסורת הרמב"ם והמדרש הגדול. שם זה אף אינו מתחבר בצורה טבעית לדרשות על שלושת השמות האחרים, אשר עודדו את יהודי ארצות האסלאם להתנהגות כנועה אל מול בני הדת השלטת. משתי סיבות אלו נראה לי, שתרגום השם "חֲדָד" באופן מילולי מאוחר לדרשה האורגנית של שלושת השמות שלפניו. אפשר שלאחר שראה המתרגם המאוחר רצף של שלושה שמות המיתרגמים לפי משמעות שורשם ולא מתועתקים כמו שמות רגילים, הוא נגרר וניסה כוחו גם בשם חֲדָד.⁷

בין כך ובין כך, אנו מוצאים בתרגום המיוחס ליונתן בפרשתנו עדות מעניינת מאד על חיי היהודים תחת שלטון הכיבוש המוסלמי, והיא עצמה מעידה על תקופת חיבורו של תרגום מרתק זה.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www.biu.ac.il/JH/Parasha>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' יוסף עופר
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

דרשה זו מעידה על עצמה כי מאוחרת היא לעליית האסלאם, והמילה "עוֹלָם" מכוונת, על פי הקשרה, אל עוֹלָם של הישמעאלים על צווארם של היהודים. הרמב"ם מעיד ב"אגרת תימן" שהכיר דרשה דומה:⁶

ואתם, אחינו, דעו, שה' יִרְטְנוּ ברב עווננו עם זאת הָאָמָה, רצוני לומר אָמַת ישמעאל, המרבה לצערנו, ולהוציא דינים מדתם להרע לנו ולמאוס אותנו... ואנחנו עם היותנו סובלים מהכנעתם ושקרונם ופחזותם מה שאין ביכלת האדם לסבלו, ושבנו כמו שאמר הנביא: "וְאֲנִי כְחָרֶשׁ לֹא אֶשְׁמַע וְכְאֵלֶם לֹא יִפְתַּח פִּי", וכמו שיסרונו החכמים ז"ל שנסבל שקרי הישמעאלים וכזבם, ונשמע ונדם, ושמו הערתם על זה משמות בניו: וּמְשַׁמֵּעַ וְדוֹמָה וּמְשָׂא - שמע ודם ושא, וכבר הרגלנו עצמנו, גדולים וקטנים, לסבול הכנעתם, כמו שצוה ישעיה ואמר: "גֹּי נִתְתִּי לְמַכִּים וְלַחַיִּי לְמַרְטִים".

הרמב"ם, בן המאה השתים עשרה, מייחס דרשה זו אל "החכמים ז"ל", מבלי לפרש במי מדובר. אין בידינו לדעת מהו מקורם של הדברים, אך על פי תוכנם אפשר לדעת כי דברי חכמים אלה מאוחרים להתבססות הכיבוש המוסלמי. נמצא שיש בתרגום המיוחס ליונתן הדהוד של דרשה על פסוקנו, אשר לא יכולה הייתה להידרש לפני מחצית המאה השביעית. אני כותב "הדהוד", מפני שאילו היה תרגום זה המקור הראשון שבו הופיעה הדרשה הזו, יש להניח כי הדברים היו מופיעים ביתר פירוט, כשהסברם בצדם. לפיכך נראה כי המתרגם שיקע בדרך קצרה דרשה שכבר הייתה קיימת וידועה לו ממקור אחר.

סביר לומר שתיארוך דבריו של המיוחס ליונתן צריך לקחת בחשבון את שרשרת האירועים הבאה: השלטון המוסלמי התבסס, היהודים החיים תחתיו חוו דיכוי, הם חיפשו הדרכה דתית לפשר גורלם זה, וחכמיהם מצאו רמז לגורלם ולדרך שבה יש להתמודד עמו בדברי התורה על תולדות ישמעאל. לאחר כל זאת, כשהרמז הזה כבר היה ידוע, הוא מצא את דרכו לתוך התרגום המיוחס ליונתן.

אולי אפשר להסיק כי הדרשה המקורית הייתה אך ורק על משמע, דומה ומשא. הן

⁶ תורגם מן המקור הערבי על ידי הרב יצחק שילת, במהדורתו: "שילת, איגרות הרמב"ם: מהדורה מדויקת של האיגרות העבריות והערביות על פי כתבי-היד הידועים בעולם עם תרגומים, מבואות, הערות והקבלות, ירושלים תשנ"ה, עמ' קס-קסא.

⁷ הרב מנחם מנדל כשר זן בפירושים מאוחרים יותר, המובאים על ידי בעלי התוספות ואחרים, בחיבורו החשוב, תורה שלמה, על בראשית כה 14, כרך ד, עמ' 1002, הערה נא.